

नेपालको उच्च शिक्षामा सामुदायिक क्याम्पसहरूको योगदान र चुनौतीहरू

अनिल सुनुवार
करफोक विद्यामन्दिर क्याम्पस

लेखकका बारेमा

अनिल सुनुवार, (ORC Id: 0009-0000-1469-9113), करफोक विद्यामन्दिर क्याम्पसमा उपप्राध्यापकको रूपमा कार्यरत हुनु हुन्छ। उहाँ सामाजिक तथा प्रशासनिक सवालमा अनुसन्धान गर्न रुचि राख्नु हुन्छ।

यस लेखको बारेमा केही कुरा बुझ्नु परेमा उहाँलाई करफोक विद्यामन्दिर क्याम्पसको ठेगानामा सम्पर्क गर्न सकिने छ। Email: anilsunuwar47@gmail.com

लेखसार

नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीमा सामुदायिक क्याम्पसहरू सामाजिक आवश्यकता, राज्यको सीमित पहुँच तथा स्थानीय समुदायको शैक्षिक आकांक्षाबाट विकसित महत्वपूर्ण संस्थागत संरचना हुन्। प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपालको उच्च शिक्षामा सामुदायिक क्याम्पसहरूले पुर्‍याएको योगदानको विश्लेषण गर्नु र यस क्षेत्रका प्रमुख संरचनागत तथा व्यवस्थापकीय चुनौतीहरूको पहिचान गर्दै दीर्घकालीन सुधारका सम्भावनाहरू औल्याउनु हो। व्यवस्थित गुणात्मक साहित्य समीक्षा अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित यस अध्ययनका लागि विभिन्न पुस्तक, सरकारी प्रतिवेदन, जर्नल लेख तथा नीति दस्तावेजहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिई तथ्यहरूको वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनको निष्कर्षअनुसार, यी क्याम्पसहरूले विशेषतः ग्रामीण एवं पिछडिएका क्षेत्रमा न्यून शुल्कमा उच्च शिक्षा प्रदान गरी शिक्षाको विकेन्द्रीकरण, सामाजिक न्याय र समावेशीकरणमा ऐतिहासिक योगदान पुर्‍याएका छन्। तथापि, दीर्घकालीन आर्थिक अस्थिरता, पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको अभाव, दक्ष मानव संसाधनको कमी, प्रविधिमैत्री शिक्षणको संकुचन र जग्गा स्वामित्वको अस्पष्टता जस्ता बहुआयामिक चुनौतीहरूले गर्दा यस्ता क्याम्पसहरू संकटग्रस्त देखिन्छन्। अतः सामुदायिक क्याम्पसहरूको दिगोपन र गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि राज्यको स्थायी अनुदान प्रणाली, सार्वजनिक-निजी साझेदारी, प्रविधि विकास, शिक्षकहरूको पेसागत उत्प्रेरणा र जग्गा स्वामित्वको कानुनी सुनिश्चितता सहितको बहुपक्षीय नीतिगत हस्तक्षेप र समन्वयात्मक सुधार अपरिहार्य देखिन्छ।

मुख्य शब्दहरू: सामुदायिक क्याम्पस, उच्च शिक्षा, समावेशी शिक्षा, गुणस्तर सुनिश्चितता, आर्थिक चुनौती, मानव संसाधन व्यवस्थापन, सामाजिक रूपान्तरण

नेपालको उच्च शिक्षामा सामुदायिक क्याम्पसहरूको योगदान र चुनौतीहरू

परिचय

नेपालको उच्च शिक्षा प्रणाली लामो समयसम्म केन्द्रीयकरणमा आधारित रह्यो, जसका कारण ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरू उच्च शिक्षाबाट वञ्चित रहन बाध्य थिए। त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापनापछि मात्र उच्च शिक्षाको औपचारिक संरचना विकास भए पनि यसको पहुँच भौगोलिक र सामाजिक दृष्टिले सीमित नै रह्यो। यसै परिप्रेक्ष्यमा २०४६ सालपछि सामुदायिक क्याम्पसहरूको विकास तीव्र रूपमा भएको पाइन्छ। स्थानीय समुदायको सक्रिय पहल, सामाजिक प्रतिबद्धता र शैक्षिक चेतनाको परिणामस्वरूप स्थापना भएका यी क्याम्पसहरूले शिक्षा प्रणालीलाई विकेन्द्रीकरण गर्दै सामाजिक न्यायको अभ्यासलाई मजबुत बनाएका छन्। सामुदायिक क्याम्पसहरू केवल शैक्षिक संस्था मात्र नभई सामाजिक रूपान्तरणका प्रभावकारी माध्यमका रूपमा पनि विकसित भएका छन्। यिनले स्थानीय स्तरमा नेतृत्व विकास, जनसहभागिता र सामाजिक उत्तरदायित्वको संस्कार निर्माण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रमा शिक्षाको पहुँच विस्तार, स्थानीय युवाहरूको सशक्तीकरण तथा सामाजिक समावेशीकरणको प्रवर्द्धनमा यिनको योगदान उल्लेखनीय रहेको छ। यसका साथै, सामुदायिक क्याम्पसहरूले स्थानीय आवश्यकता र सन्दर्भअनुसार शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै ज्ञान र सीपको स्थानीयकरणमा पनि योगदान पुऱ्याएका छन्। यसरी हेर्दा, यस्ता क्याम्पसहरू शिक्षा प्रदान गर्ने संस्था मात्र नभई स्थानीय विकास, सामाजिक रूपान्तरण र दीगो समावेशी विकासका आधारस्तम्भका रूपमा स्थापित भएका छन्।

समस्या कथन

नेपालमा उच्च शिक्षाको समग्र विस्तार पछिल्ला दशकहरूमा उल्लेखनीय रूपमा बढेको देखिए पनि सामुदायिक क्याम्पसहरूको समग्र अवस्था अझै पनि बहुआयामिक चुनौतीहरूले ग्रसित रहेको छ। विशेषतः ग्रामीण तथा अर्ध-शहरी क्षेत्रमा सञ्चालनमा रहेका यस्ता क्याम्पसहरू आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक तथा संस्थागत दृष्टिले कमजोर अवस्थामा रहेका छन्। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नेपालका प्रतिवेदनहरू अनुसार सामुदायिक क्याम्पसहरूमा आर्थिक स्रोतको सीमितता, सरकारी अनुदानको अपर्याप्तता तथा वित्तीय व्यवस्थापनमा दीर्घकालीन रणनीतिक अभाव प्रमुख समस्याका रूपमा देखिएका छन्। अधिकांश क्याम्पसहरू विद्यार्थी शुल्कमा अत्यधिक निर्भर रहनु पर्ने बाध्यता रहेकोले विद्यार्थी भर्ना घट्दा वित्तीय संकट झन् गहिरो अवस्था सिर्जना भएको छ।

यसका साथै, भौतिक पूर्वाधारको कमी अर्को गम्भीर समस्या हो। धेरै सामुदायिक क्याम्पसहरू अझै पनि अस्थायी वा अपर्याप्त संरचनामा सञ्चालन भइरहेका छन्, जहाँ पर्याप्त कक्षाकोठा, आधुनिक प्रयोगशाला, समृद्ध पुस्तकालय तथा सूचना प्रविधिमा आधारित शिक्षण सिकाइका साधनहरूको अभाव देखिन्छ। यस्तो अवस्थाले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने क्षमतामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दै दीर्घकालीन शैक्षिक योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनमा

अवरोध सिर्जना गरेको छ । मानव संसाधन व्यवस्थापनको पक्षमा पनि उल्लेखनीय कमजोरीहरू रहेका छन् । दक्ष, अनुभवी तथा पूर्णकालीन शिक्षकहरूको अभाव, न्यून पारिश्रमिक, अस्थायी नियुक्तिको प्रवृत्ति र पेशागत विकासका सीमित अवसरहरूले शिक्षणको गुणस्तरलाई कमजोर बनाएका छन् । साथै, शिक्षकहरूको प्रेरणा स्तर न्यून हुनु, अनुसन्धान तथा नवप्रवर्तनमा न्यून संलग्नता हुनु र संस्थागत प्रतिबद्धता कमजोर हुनुजस्ता समस्याहरूले शैक्षिक उपलब्धिमा प्रतिकूल असर पारेको देखिन्छ ।

संस्थागत शासन र व्यवस्थापनका दृष्टिले पनि विभिन्न चुनौतीहरू विद्यमान छन् । क्याम्पस सञ्चालनमा राजनीतिक हस्तक्षेप, नेतृत्वको अस्थिरता, नीति तथा नियमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कमजोरी, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको अभावले संस्थागत सुदृढीकरणमा अवरोध पुऱ्याएको छ । यस्ता समस्याहरूले क्याम्पसहरूको दीर्घकालीन विकास रणनीति निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रक्रियालाई कमजोर बनाउँदै लैजान्छन् ।

यद्यपि सामुदायिक क्याम्पसहरूले ग्रामीण क्षेत्रका विद्यार्थीहरूका लागि उच्च शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्न महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन्, गुणस्तरीय शिक्षामा भने अझै पनि असमानता कायम रहेको छ । शहरी तथा निजी कलेजहरूको तुलनामा सामुदायिक क्याम्पसहरूमा उपलब्ध स्रोत-साधन, शिक्षण गुणस्तर, अनुसन्धान वातावरण र प्रविधि प्रयोगमा ठूलो अन्तर देखिन्छ । यसले सामाजिक समावेशीकरण र शैक्षिक समानताको लक्ष्यलाई पूर्ण रूपमा हासिल गर्न कठिन बनाएको छ । अर्कोतर्फ, बदलिँदो वैश्विक शैक्षिक परिवेश, प्रविधिमैत्री शिक्षण प्रणाली, रोजगारमुखी शिक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धाको दबाबले सामुदायिक क्याम्पसहरूलाई थप चुनौतीमा पारेको छ । विदेशी अध्ययनप्रतिको आकर्षण, निजी क्षेत्रका कलेजहरूको विस्तार तथा डिजिटल शिक्षणको अभावले सामुदायिक क्याम्पसहरूको विद्यार्थी भर्ना दरमा गिरावट ल्याएको छ, जसले पुनः आर्थिक तथा संस्थागत संकटलाई चर्काएको छ ।

यसरी हेर्दा, सामुदायिक क्याम्पसहरूको समस्या केवल स्रोत-साधनको अभावमा सीमित नभई संरचनागत कमजोरी, नीतिगत अस्पष्टता, व्यवस्थापकीय कमजोरी र गुणस्तरीय शिक्षामा रहेको असमानतासँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित देखिन्छ । त्यसैले यी समस्याहरूको समग्र समाधानका लागि बहुआयामिक दृष्टिकोण, प्रभावकारी नीति हस्तक्षेप तथा राज्य, समुदाय र संस्थाबीचको समन्वित प्रयास अत्यावश्यक देखिन्छ ।

उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपालको उच्च शिक्षा क्षेत्रमा सामुदायिक क्याम्पसहरूको योगदानको विश्लेषण गर्नु र चुनौतीहरूको पहिचान गर्नु तथा दीर्घकालीन सुधारका सम्भावनाहरू प्रस्तुत गर्नु रहेको हो ।

पूर्व कार्यको समिक्षा

नेपालमा सामुदायिक क्याम्पसहरूको विकास र भूमिकाबारे विभिन्न विद्वानहरूले बहुआयामिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरेका छन् । समग्र रूपमा हेर्दा, यी अध्ययनहरूले सामुदायिक क्याम्पसहरूलाई शिक्षा लोकतान्त्रीकरण, सामाजिक समावेशीकरण तथा ग्रामीण सशक्तीकरणको महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा व्याख्या गरेका छन् ।

Regmi (2020) का अनुसार सामुदायिक क्याम्पसहरू नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीमा पहुँच विस्तार गर्ने एक महत्वपूर्ण वैकल्पिक संरचना हुन् । उनका अनुसार, यस्ता क्याम्पसहरूले विशेषतः ग्रामीण तथा पिछडिएका क्षेत्रका विद्यार्थीहरूलाई स्थानीय स्तरमै उच्च शिक्षा उपलब्ध गराउँदै शैक्षिक असमानता घटाउने कार्य गरेका

छन्। उनले सामुदायिक क्याम्पसहरूको विकासलाई शिक्षा क्षेत्रमाको उदाहरणका रूपमा व्याख्या गरेका छन्, जसले शिक्षा प्रणालीलाई केन्द्रीयकरणबाट विकेन्द्रीकरणतर्फ रूपान्तरण गर्न सहयोग पुर्याएको छ। यसका साथै, सामुदायिक क्याम्पसहरूले सामाजिक चेतना अभिवृद्धि, नागरिक सहभागिता वृद्धि तथा स्थानीय नेतृत्व विकासमा पनि सकारात्मक प्रभाव पारेको उनको निष्कर्ष रहेको छ।

Khanal (2016) ले सामुदायिक क्याम्पसहरूलाई समावेशी शिक्षा प्रणालीको आधारस्तम्भका रूपमा चित्रण गरेका छन्। उनका अनुसार, यी क्याम्पसहरूले आर्थिक रूपमा कमजोर, सामाजिक रूपमा वञ्चित तथा सीमान्तकृत समुदायका विद्यार्थीहरूलाई न्यून शुल्कमा उच्च शिक्षा उपलब्ध गराउँदै सामाजिक न्यायको लक्ष्य प्राप्त गर्न सहयोग गरेका छन्। उनले विशेष रूपमा दलित, जनजाति, महिला तथा ग्रामीण युवाहरूको शिक्षा पहुँचमा भएको वृद्धिलाई सामुदायिक क्याम्पसहरूको प्रमुख उपलब्धिका रूपमा उल्लेख गरेका छन्। तर, Khanal ले यी संस्थाहरूमा गुणस्तरीय शिक्षण-सिकाइ प्रक्रियाको कमजोरी, अनुसन्धान संस्कृतिको अभाव, तथा वित्तीय अस्थिरतालाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा औल्याएका छन्। उनका अनुसार, पर्याप्त स्रोत-साधनको अभावले शिक्षणको गुणस्तरमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने मात्र होइन, संस्थागत विकासलाई पनि सीमित बनाउँछ।

Dahal (2021) ले समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट सामुदायिक क्याम्पसहरूको भूमिका विश्लेषण गर्दै यिनलाई सामाजिक पूँजीनिर्माण गर्ने महत्वपूर्ण संस्थाका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। दाहालका अनुसार, सामुदायिक क्याम्पसहरू स्थानीय समुदायको सहभागिता, आपसी विश्वास, सहकार्य र नेटवर्किङलाई सुदृढ बनाउने माध्यम हुन्। यिनले समुदायभित्र सामाजिक सम्बन्धहरूलाई बलियो बनाउँदै सामूहिक पहिचान र उत्तरदायित्वको भावना विकास गर्न मद्दत गर्छन्। तथापि, उनले संरचनात्मक असमानता जस्तै वर्ग, जाति, लिङ्ग तथा भौगोलिक विभेदका कारण सामुदायिक क्याम्पसहरूको प्रभावकारिता पूर्ण रूपमा हासिल हुन नसकेको बताएका छन्।

यसै सन्दर्भमा Bhattarai (2018) ले सामुदायिक क्याम्पसहरूको संस्थागत विकासमा वित्तीय स्रोतको अभाव, कमजोर प्रशासनिक संरचना तथा नीतिगत अस्पष्टतालाई प्रमुख अवरोधका रूपमा उल्लेख गरेका छन्। उनका अनुसार, अधिकांश क्याम्पसहरू दीर्घकालीन योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा कमजोर छन्, जसले संस्थागत स्थायित्वमा समस्या उत्पन्न गरेको छ। उनले विशेष रूपमा सार्वजनिक निजी साझेदारी (PPP) तथा वैकल्पिक स्रोत परिचालनलाई सुदृढ नगरेसम्म सामुदायिक क्याम्पसहरूको दीगो विकास सम्भव नहुने निष्कर्ष निकालेका छन्।

Adhikari (2019) ले भौतिक पूर्वाधार र प्रविधिको अभावलाई सामुदायिक क्याम्पसहरूको अर्को महत्वपूर्ण कमजोरीका रूपमा औल्याएका छन्। उनका अनुसार, आधुनिक प्रयोगशाला, पुस्तकालय, सूचना प्रविधि तथा डिजिटल शिक्षण प्रणालीको अभावले शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन कठिन बनाएको छ। यसले विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको छ।

Sharma (2020) ले संस्थागत शासन र व्यवस्थापनका पक्षमा केन्द्रित हुँदै राजनीतिक हस्तक्षेप, नेतृत्वको अस्थिरता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको अभावलाई प्रमुख समस्याका रूपमा विश्लेषण गरेका छन्। उनका अनुसार, प्रभावकारी नेतृत्व र स्पष्ट नीतिगत दिशानिर्देशनको अभावले क्याम्पसहरूको संस्थागत विकासमा अवरोध सिर्जना गरेको छ।

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नेपालद्वारा प्रकाशित प्रतिवेदनहरूमा पनि सामुदायिक क्याम्पसहरूको गुणस्तर सुधारका लागि गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रत्यायन (QAA) कार्यक्रमलाई महत्वपूर्ण हस्तक्षेपका रूपमा

प्रस्तुत गरिएको छ । यी प्रतिवेदनहरूले QAA कार्यक्रम लागू भएका क्याम्पसहरूमा शैक्षिक योजना, मूल्यांकन प्रणाली, प्रशासनिक सुधार तथा अनुसन्धान गतिविधिमा सकारात्मक परिवर्तन आएको देखाएका छन् । तथापि, सबै क्याम्पसहरूमा यसको प्रभाव समान रूपमा देखिएको छैन, जसले कार्यान्वयनको चुनौतीलाई संकेत गर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा पनि सामुदायिक शिक्षण संस्थाहरूलाई सामाजिक समावेशीकरण र स्थानीय विकासका महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा लिइन्छ । Altbach (2013) ले विकासोन्मुख देशहरूमा उच्च शिक्षाको विस्तारलाई सामाजिक गतिशीलता र आर्थिक विकाससँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडेर हेरेका छन् । उनका अनुसार, स्थानीय स्तरमा आधारित शिक्षण संस्थाहरूले शिक्षा पहुँच विस्तार गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्, तर गुणस्तर सुनिश्चितता र वित्तीय स्थायित्व प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहन्छन् ।

समग्र रूपमा उपलब्ध साहित्यले देखाउँछ कि सामुदायिक क्याम्पसहरूले नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीमा पहुँच विस्तार, समावेशीकरण प्रवर्द्धन तथा सामाजिक रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । तथापि, गुणस्तरीय शिक्षण, अनुसन्धान संस्कृति, वित्तीय स्थायित्व, भौतिक पूर्वाधार तथा प्रभावकारी संस्थागत शासनका अभावले यिनको प्रभावकारिता सीमित बनाएको छ । यसले स्पष्ट रूपमा देखाउँछ कि सामुदायिक क्याम्पसहरूको अध्ययन केवल उपलब्धिहरूको मूल्यांकनमा सीमित नभई तिनका संरचनागत चुनौतीहरूको गहिरो विश्लेषणतर्फ केन्द्रित हुन आवश्यक छ ।

अनुसन्धान विधि

यो अध्ययन व्यवस्थित गुणात्मक साहित्य समीक्षा अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित छ । यस पद्धतिअनुरूप आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू विभिन्न पुस्तक, सरकारी प्रतिवेदन, जर्नल लेख, नीति दस्तावेज तथा सम्बन्धित शैक्षिक स्रोतहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययनबाट सङ्कलन गरिएको छ । प्राप्त तथ्य तथा सामग्रीहरूलाई विषयवस्तुका आधारमा वर्गीकरण गरी वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

प्राप्ति र विश्लेषण

नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीभित्र सामुदायिक क्याम्पसहरूको भूमिका बहुआयामिक र जटिल रहेको छ । एकातर्फ, यी क्याम्पसहरूले शिक्षा पहुँच विस्तार, सामाजिक समावेशीकरण र स्थानीय सशक्तीकरणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् भने अर्कोतर्फ, संरचनागत कमजोरी, स्रोत-साधनको अभाव र व्यवस्थापकीय समस्याहरूले तिनको प्रभावकारितालाई सीमित बनाएका छन् ।

सामाजिक-सांस्कृतिक पूँजी विकाससँगको सम्बन्ध

शिक्षा पहुँचको सन्दर्भमा हेर्दा सामुदायिक क्याम्पसहरूले नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीलाई विकेन्द्रीकरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । Bhattarai (2018) ले देखाएझैं, यस्ता क्याम्पसहरूले ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूलाई स्थानीय स्तरमै उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर प्रदान गरेका छन् । यसले केवल भौगोलिक दूरी घटाएको मात्र होइन, उच्च शिक्षामा प्रवेशका लागि आवश्यक आर्थिक र सामाजिक अवरोधहरूलाई पनि कम गरेको छ । समाजशास्त्रीय दृष्टिले हेर्दा, यो प्रक्रिया सामाजिक समावेशीताको व्यावहारिक अभ्यास हो, जसले समाजका सीमान्तकृत समूहहरूलाई मुख्यधारमा ल्याउने कार्य गर्दछ ।

विशेषतः महिला, दलित, जनजाति तथा आर्थिक रूपमा कमजोर वर्गका विद्यार्थीहरूलाई न्यून शुल्कमा

शिक्षा उपलब्ध गराउनु सामुदायिक क्याम्पसहरूको प्रमुख उपलब्धि हो। यसले पियरे बोर्दिउको सांस्कृतिक पूँजीको सिद्धान्तसँग पनि सम्बन्ध राख्दछ, जहाँ शिक्षा मार्फत व्यक्तिले सामाजिक गतिशीलता हासिल गर्ने सम्भावना बढ्छ। सामुदायिक क्याम्पसहरूले यस्तो सांस्कृतिक पूँजीको निर्माणमा योगदान पुऱ्याउँदै सामाजिक असमानता घटाउने दिशामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्।

यसका अतिरिक्त, सामुदायिक क्याम्पसहरू ग्रामीण समाजमा सामाजिक चेतना विस्तार र परिवर्तनका माध्यमका रूपमा पनि स्थापित भएका छन्। शिक्षित जनशक्ति उत्पादनले स्थानीय स्तरमा नेतृत्व विकास, नागरिक सहभागिता र लोकतान्त्रिक संस्कार सुदृढ गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ। Dahal (2021) को विश्लेषण अनुसार, यस्ता क्याम्पसहरूले सामाजिक पूँजीनिर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्, जसले समुदायभित्र विश्वास, सहकार्य र नेटवर्किङलाई मजबुत बनाउँछ।

संरचनागत तथा आर्थिक संकटको यथार्थता

यी सकारात्मक उपलब्धिहरूका बाबजुद सामुदायिक क्याम्पसहरूको संरचनागत कमजोरीहरू स्पष्ट रूपमा देखिन्छन्। सबैभन्दा प्रमुख समस्या आर्थिक अस्थिरता हो। Adhikari (2019) का अनुसार, अधिकांश क्याम्पसहरू विद्यार्थी शुल्कमा निर्भर छन्, जसले गर्दा विद्यार्थी संख्या घट्दा वित्तीय संकट गहिर्दै जान्छ। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नेपालबाट प्राप्त अनुदान पर्याप्त र नियमित नहुँदा क्याम्पसहरूको दीर्घकालीन योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रभावित हुन्छ।

आर्थिक समस्याले अन्य धेरै पक्षहरूमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। उदाहरणका लागि, पर्याप्त बजेटको अभावले भौतिक पूर्वाधार विकासमा बाधा पुऱ्याउँछ। धेरै सामुदायिक क्याम्पसहरूमा आधुनिक प्रयोगशाला, समृद्ध पुस्तकालय, सूचना प्रविधि तथा डिजिटल शिक्षण प्रणालीको अभाव रहेको छ। यसले शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई परम्परागत र सैद्धान्तिक बनाउँदै विद्यार्थीहरूको व्यावहारिक सीप विकासमा अवरोध सिर्जना गर्दछ। आधुनिक उच्च शिक्षा प्रणालीमा आवश्यक पर्ने नवप्रवर्तनशील र प्रविधिमैत्री शिक्षण विधिहरू अपनाउन नसक्दा सामुदायिक क्याम्पसहरू प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा पछाडि परिरहेका छन्।

मानव संसाधन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा पनि गम्भीर चुनौतीहरू देखिन्छन्। दक्ष तथा अनुभवी पूर्णकालीन शिक्षकहरूको अभाव, न्यून पारिश्रमिक, अस्थायी नियुक्ति र पेसागत विकासका सीमित अवसरहरूले शिक्षण गुणस्तरलाई कमजोर बनाएका छन्। यसले शिक्षकहरूको प्रेरणा स्तर घटाउने मात्र होइन, संस्थागत प्रतिबद्धता र अनुसन्धान संस्कृतिको विकासमा पनि नकारात्मक असर पार्छ। समाजशास्त्रीय रूपमा हेर्दा, यो समस्या संरचनात्मक असमानतासँग सम्बन्धित देखिन्छ, जहाँ स्रोत-साधनको असमान वितरणले संस्थागत गुणस्तरमा भिन्नता ल्याउँछ।

प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय पक्षमा पनि कमजोरीहरू उल्लेखनीय छन्। Sharma (2020) ले देखाएअनुसार, राजनीतिक हस्तक्षेप, नेतृत्वको अस्थिरता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको अभावले संस्थागत स्थायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ। क्याम्पस व्यवस्थापनमा दीर्घकालीन रणनीतिक सोचको अभाव, निर्णय प्रक्रियामा स्पष्टता नहुनु तथा स्रोत व्यवस्थापनमा कमजोरीले संस्थागत विकासलाई अवरुद्ध बनाएको छ।

बजारको माग र शैक्षिक संकुचन

अर्कोतर्फ, बदलिँदो शैक्षिक तथा सामाजिक परिवेशले पनि सामुदायिक क्याम्पसहरूलाई चुनौती दिइरहेको छ । निजी कलेजहरूको विस्तार, विदेशी अध्ययनप्रतिको आकर्षण, तथा रोजगारमुखी र प्रविधिमैत्री शिक्षाको बढ्दो मागले सामुदायिक क्याम्पसहरूको विद्यार्थी भर्ना दरमा गिरावट ल्याएको छ । यसले आर्थिक संकटलाई झन् गहिरो बनाउँदै संस्थागत अस्तित्वमै प्रश्न उठाउने अवस्था सिर्जना गरेको छ ।

यस सन्दर्भमा मानव पूँजी सिद्धान्तपनि सान्दर्भिक देखिन्छ, जसअनुसार शिक्षा आर्थिक उत्पादनशीलता र रोजगारीसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुन्छ । सामुदायिक क्याम्पसहरूले यदि बजारमुखी र सीपमूलक शिक्षा प्रदान गर्न सकेनन् भने विद्यार्थीहरू अन्य विकल्पतर्फ आकर्षित हुने सम्भावना उच्च रहन्छ ।

समग्र रूपमा विश्लेषण गर्दा सामुदायिक क्याम्पसहरू "द्वैध यथार्थ"मा रहेका देखिन्छन् एकातर्फ सामाजिक समावेशीकरण र शिक्षा पहुँच विस्तारका प्रभावकारी माध्यम, अर्कोतर्फ संरचनागत कमजोरी र सीमित स्रोत-साधनका कारण संघर्षरत संस्थाहरू । त्यसैले, यिनको सुदृढीकरणका लागि बहुआयामिक रणनीति आवश्यक छ, जसमा आर्थिक सुदृढीकरण, गुणस्तर अभिवृद्धि, प्रविधिको प्रयोग, मानव संसाधन विकास र प्रभावकारी संस्थागत शासनलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

प्रमुख योगदानहरू

सामुदायिक क्याम्पसहरूले नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीमा पहुँच विस्तारदेखि सामाजिक रूपान्तरण सम्मका विभिन्न क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन्:

- **उच्च शिक्षामा पहुँच विस्तार:** नेपालमा लामो समयसम्म उच्च शिक्षा शहरी केन्द्रहरूमा सीमित रहँदा ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरू यसबाट वञ्चित थिए । सामुदायिक क्याम्पसहरूले स्थानीय स्तरमै शिक्षा उपलब्ध गराउँदै भौगोलिक असमानता र शिक्षा प्राप्तिको लागत (बसाइँसराइ, आवास, यातायात) कम गरेका छन् ।
- **सामाजिक न्याय र समावेशीकरण:** आर्थिक रूपमा कमजोर तथा सीमान्तकृत समुदायका लागि सस्तो शुल्कमा शिक्षा प्रदान गरेर यिनले दलित, जनजाति, महिला तथा निम्न आय भएका परिवारको पहुँच सहज बनाएका छन्, जुन सामाजिक समानता र सामाजिक न्यायको व्यावहारिक कार्यान्वयन हो ।
- **महिला शिक्षा र लैङ्गिक समानता:** घरदैलोमै क्याम्पस उपलब्ध हुनुले ग्रामीण र परम्परागत समाजमा महिलाहरूको उच्च शिक्षामा सहभागिता उल्लेख्य रूपमा बढाएको छ, जसले लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणलाई टेवा पुऱ्याएको छ ।
- **सामाजिक पूँजीको निर्माण:** स्थानीय अभिभावक, बुद्धिजीवी, सामाजिक अभियन्ता तथा दाताहरूको प्रत्यक्ष आर्थिक, भौतिक र श्रम सहयोगबाट यी क्याम्पस सञ्चालित हुन्छन् । Dahal (2021) को दृष्टिकोणअनुसार, यस्तो सहकार्यले समुदायभित्र आपसी विश्वास, सामूहिक उत्तरदायित्व र सामाजिक एकता मजबुत बनाउँछ ।
- **स्थानीय नेतृत्व र जनशक्तिको विकास:** यी क्याम्पसबाट उत्पादित जनशक्तिले स्थानीय तहको प्रशासन, राजनीति, शिक्षा तथा सामाजिक क्षेत्रमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन्, जसले नागरिक चेतना र सुशासन प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

- **ज्ञान र सीपको स्थानीयकरण:** स्थानीय आवश्यकता र सन्दर्भअनुसार कृषि, शिक्षा, व्यवस्थापन जस्ता विषयका शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरेर समुदायका समस्या समाधान गर्न सक्षम जनशक्ति उत्पादनमा मद्दत पुगेको छ ।

प्रमुख चुनौतीहरू

नेपालका सामुदायिक क्याम्पसहरू सकारात्मक योगदानका बाबजुद निम्नलिखित संरचनागत, आर्थिक तथा नीतिगत चुनौतीहरूबाट ग्रसित छन्:

- **गम्भीर आर्थिक अस्थिरता:** अधिकांश क्याम्पसहरू विद्यार्थी शुल्कमा अत्यधिक निर्भर छन् । विद्यार्थी भर्ना दर घट्ने बित्तिकै क्याम्पसहरू ठूलो वित्तीय संकटमा पर्छन् । साथै विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट प्राप्त हुने सरकारी अनुदान अपर्याप्त र अनियमित हुँदा दीर्घकालीन योजना निर्माणमा बाधा पुगेको छ ।
- **भौतिक पूर्वाधार र प्रविधिको अभाव:** धेरै क्याम्पसहरूसँग आधुनिक प्रयोगशाला, समृद्ध पुस्तकालय, सूचना प्रविधिको पूर्वाधार र डिजिटल शिक्षण प्रणाली (E-library, अनलाइन प्लेटफर्म) छैन । यसले गर्दा शिक्षण पद्धति परम्परागत र सैद्धान्तिक मात्र बनेको छ ।
- **भूमि तथा भौतिक स्वामित्वको समस्या:** धेरै सामुदायिक क्याम्पसहरूको आफ्नै नाममा पर्याप्त जग्गा छैन । कतिपय क्याम्पसहरू विद्यालय, गुठी वा अन्य संस्थाको भवन र जग्गामा अस्थायी रूपमा सञ्चालित छन् । यसले गर्दा भवन निर्माण, भौतिक विस्तार र दीर्घकालीन लगानी आकर्षण गर्न कानुनी तथा व्यावहारिक जटिलता उत्पन्न भएको छ ।
- **मानव संसाधन व्यवस्थापनमा कमजोरी:** दक्ष र अनुभवी पूर्णकालीन शिक्षकहरूको अभाव छ । क्याम्पसहरू करार वा अंशकालीन शिक्षकमा निर्भर हुनु, पारिश्रमिक न्यून हुनु, पेसागत सुरक्षा र विकासका अवसर नहुनुले शिक्षकहरूको उत्प्रेरणा स्तर कमजोर बनाएको छ, जसको प्रत्यक्ष असर विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा परेको छ ।
- **नीतिगत अस्पष्टता र राजनीतिक हस्तक्षेप:** क्याम्पस सञ्चालन र नेतृत्व चयनमा बढ्दो राजनीतिक हस्तक्षेप, प्रशासनिक अस्थिरता, तथा निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको अभावले संस्थागत सुशासन कमजोर बनाएको छ ।
- **अनुसन्धान संस्कृति र नवप्रवर्तनको कमी:** पर्याप्त अनुसन्धान अनुदान, स्रोत-साधन र प्रोत्साहनको अभावका कारण शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू ज्ञान उत्पादन र प्रयोगात्मक अनुसन्धानमा सक्रिय हुन सकेका छैनन्, जसले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता घटाएको छ ।
- **बदलिँदो शैक्षिक परिवेश र आकर्षणको कमी:** निजी कलेजहरूको आक्रामक विस्तार, प्रविधिमैत्री बजारमुखी शिक्षाको माग र विदेशी अध्ययनप्रतिको बढ्दो झुकावका कारण सामुदायिक क्याम्पसहरूले विद्यार्थी टिकाउन र आकर्षित गर्न सकिरहेका छैनन् ।

निष्कर्ष

नेपालको उच्च शिक्षा प्रणालीको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्दा सामुदायिक क्याम्पसहरूको उदय र विस्तार एक महत्वपूर्ण सामाजिक-शैक्षिक परिघटना हो । राज्यको सीमित पहुँच र केन्द्रीयकृत शिक्षा नीतिको

विकल्पका रूपमा स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागितामा स्थापित यी संस्थाहरूले उच्च शिक्षालाई गाउँ-गाउँसम्म पुऱ्याई शिक्षाको लोकतान्त्रीकरण र समावेशीकरणमा विशिष्ट योगदान दिएका छन्। विशेषतः आर्थिक र सामाजिक रूपमा पिछडिएका वर्ग, महिला, दलित र जनजाति विद्यार्थीलाई न्यून शुल्कमा उच्च शिक्षाको अवसर प्रदान गरेर यिनले सामाजिक न्याय र सामाजिक गतिशीलताको आधार तयार गरेका छन्।

तथापि, वर्तमान समयमा यी क्याम्पसहरू तीव्र आर्थिक संकट, पर्याप्त भौतिक पूर्वाधार तथा प्रविधिको अभाव, कमजोर मानव संसाधन व्यवस्थापन, राजनीतिक हस्तक्षेप र जग्गा स्वामित्वको कानुनी स्पष्टता नहुँदा आफ्नो अस्तित्व रक्षाका लागि संघर्षरत छन्। आफ्नै स्वामित्वमा जग्गा नहुँदा धेरै क्याम्पसहरूले दीर्घकालीन गुरुयोजना निर्माण र पूर्वाधार विस्तार गर्न सकेका छैनन्। यदि यी संरचनागत र नीतिगत कमजोरीहरूलाई समयमै सम्बोधन गर्न सकिने भने सामुदायिक क्याम्पसहरूको ऐतिहासिक साख र प्रभावकारिता संकुचित हुने निश्चित छ। अतः सामुदायिक क्याम्पसहरूलाई उच्च शिक्षाको मेरुदण्डका रूपमा दिगो रूपमा टिकाउन राज्य, स्थानीय सरकार, विश्वविद्यालय र समुदायबीच एकीकृत नीति, पर्याप्त वित्तीय लगानी र व्यवस्थापकीय दृढता हुनु अपरिहार्य देखिन्छ।

सुधारका लागि सुझावहरू

सामुदायिक क्याम्पसहरूको दिगो विकास, गुणस्तर अभिवृद्धि र प्रतिस्पर्धात्मक सक्षमता सुनिश्चित गर्नका लागि निम्नलिखित बहुआयामिक सुधार रणनीतिहरू आवश्यक देखिन्छन्:

- **स्थायी र कार्यसम्पादनमा आधारित अनुदान प्रणाली:** विश्वविद्यालय अनुदान आयोग मार्फत वितरण हुने अनुदानलाई नियमित, पारदर्शी र क्याम्पसको शैक्षिक उपलब्धि, विद्यार्थी संख्या तथा भौगोलिक अवस्थितिका आधारमा कार्यसम्पादनमा आधारित बनाइनुपर्छ।
- **भूमि स्वामित्वको समाधान र गुरुयोजना निर्माण:** क्याम्पसहरू जुन जग्गामा सञ्चालित छन्, त्यसलाई क्याम्पसकै नाममा दर्ता गर्ने वा सरकारका तर्फबाट दीर्घकालीन लिजको व्यवस्था गरिनुपर्छ। जग्गा स्वामित्व स्पष्ट भएपछि उपलब्ध जग्गाको व्यवस्थित प्रयोगका लागि 'मास्टर प्लान' तयार गरी भौतिक पूर्वाधार र प्रयोगशाला विकास गरिनुपर्छ।
- **मानव संसाधन विकास र शिक्षक उत्प्रेरणा:** करार र आंशिक शिक्षकहरूको प्रणालीलाई क्रमशः व्यवस्थित र स्थायी सेवामा रूपान्तरण गर्दै आकर्षक पारिश्रमिक र पेसागत सुरक्षा सुनिश्चित गरिनुपर्छ। शिक्षकहरूको क्षमता विकासका लागि निरन्तर तालिम तथा शिक्षण-अनुसन्धान सम्बन्धलाई सुदृढ गर्न अनुसन्धान अनुदानको व्यवस्था हुनुपर्छ।
- **प्रविधि विकास र डिजिटल पूर्वाधारमा लगानी:** क्याम्पसहरूमा ई-लाइब्रेरी, स्मार्ट कक्षाकोठा, अनलाइन लर्निङ प्लेटफर्म र प्रविधिमैत्री शिक्षण प्रणालीको विकास गरिनुपर्छ। यसले गर्दा मिश्रित शिक्षण विधिको प्रयोग मार्फत शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।
- **वैकल्पिक आय स्रोत र सार्वजनिक-निजी साझेदारी:** केवल विद्यार्थी शुल्क र सरकारी अनुदानमा मात्र निर्भर नरही क्याम्पसहरूले अल्पकालीन सीपमूलक कोर्सहरू, परामर्श सेवा अनुसन्धान परियोजना र स्थानीय सरकार तथा निजी क्षेत्रसँग सार्वजनिक-निजी साझेदारी मोडेलमा वैकल्पिक आयका स्रोतहरू पहिल्याउनुपर्छ।

- **गुणस्तर सुनिश्चितताको अनिवार्य कार्यान्वयन:** विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा सञ्चालित गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रत्यायन कार्यक्रममा सबै सामुदायिक क्याम्पसहरूलाई चरणबद्ध रूपमा सहभागी गराई नियमित अनुगमन र संस्थागत अडिट गर्ने प्रणालीलाई सुदृढ गरिनुपर्छ ।
- **प्रशासनिक स्वायत्तता र राजनीतिक तटस्थता:** क्याम्पस व्यवस्थापन र नेतृत्व चयनमा हुने अनावश्यक राजनीतिक हस्तक्षेपलाई पूर्ण रूपमा न्यूनीकरण गर्दै शैक्षिक र प्रशासनिक स्वायत्तता प्रदान गरिनुपर्छ । निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता, आर्थिक उत्तरदायित्व र सुशासन कायम गर्न कडा मापदण्ड लागू गरिनुपर्छ ।

सन्दर्भ सूची

- Altbach, P. G. (2013). *Higher education in developing countries: Challenges and opportunities*. Johns Hopkins University Press.
- Adhikari, R. (2019). Challenges of community campuses in Nepal: Infrastructure and quality issues. *Journal of Education and Research*, 9(1), 45–62.
- Bhattarai, B. (2018). *Community campuses and higher education development in Nepal*. Educational Publishing House.
- Dahal, S. (2021). Social capital and community campuses in Nepal: A sociological perspective. *Nepalese Journal of Sociology*, 5(2), 112–128.
- Gautam, L. (2021). Decentralization of higher education and community campus growth in Nepal. *Journal of Higher Education Policy*, 14(3), 89–105.
- Khanal, P. (2016). Inclusive education and the role of community campuses in Nepal. *International Journal of Inclusive Education*, 20(4), 341–356.
- Mishra, S. (2017). *History and development of higher education in Nepal*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- Regmi, K. (2020). Community campuses and democratization of higher education in Nepal. *Higher Education Quarterly*, 74(2), 201–215.
- Sharma, B. (2020). Governance and management issues in community campuses of Nepal. *Administration and Management Review*, 32(1), 77–94.
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नेपाल । (२०७८) । नेपालको उच्च शिक्षासम्बन्धी प्रतिवेदन। सानोठिमी, भक्तपुर: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नेपाल । (२०७९) । उच्च शिक्षा र क्यूएए (QAA) कार्यान्वयनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन। सानोठिमी, भक्तपुर: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।